

6. Xamdamova E.I. Ko'ko't yangi qimmatbaho oziqabop o'simlik// Jurnal. O'zbekiston qishloq xo'jaligi. Toshkent, 2002. №1.-B.37-39

7. Зубарев Ю.Н., Нечунаев М.А., Заболотнова М.В. Особенности прохождения фенологических фаз развития черноголовника многобрачного *Poterium Polygamum* Waldst. et Kit. в агрометеорологических условиях Среднего Предуралья. Известия Оренбургского государственного аграрного университета. 2021. № 1.

УЎК: 633.2\3.349.41

ЎЗБЕКИСТОН ЧЎЛ-ЯЙЛОВ ЧОРВАЧИЛИГИ: МУАММОЛАРВА ЕЧИМЛАР

Р.Хайитбоев-доцент в.б.

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти

Аннотация. мақолада Ўзбекистоннинг чўл минтақаларидаги яйловларнинг ҳозирги ҳолати, яйловларнинг деградацияга учраётганлиги, ҳимоясизлиги, режасиз фойдаланилаётганлиги натижасида майдонларининг қисқараётганлиги бўйича олинган маълумотларнинг таҳлили келтирилган. Қорақўлчилик ва чўл экологияси илмий-тадқиқот институти олимларининг яйловларнинг ҳосилдорлигини ошириши, режалли фойдаланиши, яйловларда бажарилган тадқиқотларнинг натижалари, истиқболли чўл ўсимлиларининг янги навлари, яйловларда юз минглаб гектар ҳосилдор яйловлар, иҳотазорлар яратилганлиги ва ҳозирда яратилган ҳосилдор яйловлар, иҳотазорлар йўқ қилинганлиги, чўл-яйлов чорвачилигидаги муаммолар келтирилган. Яйловларни ҳимоя қилиши, ҳосилдорлигини ошириши, режалли фойдаланиши бўйича тавсиялар берилган.

Калим сўзлар: минтақа, ширкат, фермер, бархан, отгон, биохилмахиллик, коинот, инқироз, мониторинг, экспедиция.

Annotation. The article provides an overview of materials on the reduction in the area of natural desert pastures as a result of defenselessness, mismanagement, unplanned rational use, and increased degradation in the pasture. The results of a long-term study conducted by scientists of the Research Institute of Desert Ecology and Karakul farming to increase the productivity of pastures, the creation of pasture protective strips that were introduced by hundreds of thousands of hectares, and the complete destruction created by the scientists of the institute by this time in the deserts of Uzbekistan are presented. Recommendations are also given for the protection and increase productivity, rational use of desert pastures.

Keywords: zone, cooperation, farmer, dune, biodiversity, transhumance, space, crisis, monitoring, expedition.

Кириш. Мустақиллигимизнинг эркин бозор шароитида чўл чорвачилигини ташкил қилиш ва бошқариш тубдан ўзгарди, давлат хўжаликлари негизида хусусий мулкчиликка асосланган янги хўжалик шакллари юзага келди. Бу йўналиш тобора ривожланиб бормоқда. Шунинг билан биргаликда, фермер, деҳқон, ширкатлар тартибига ўтган янги хўжалик бошқарувларида жуда мураккаб, долзарб муаммолар пайдо бўлди. Бу муаммолар кўп йиллардан бери тўпланиб келаётган эди. Бу муаммолар чўлдаги чорвани йил давомида озуқа билан таъминлаш билан боғлиқ муҳим масалалардир. Мавзуда қўйилган мақсад-яйловлардаги ҳозирги ҳолатга баҳо бериш ва чўл-яйлов чорвачилигида замонавий бошқарувни ташкил қилишда аниқ таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш ҳисобланади.

Дастлаб қорақўлчиликдаги энг долзарб муаммолардан биринчисини таҳлил қилиш лозим. Чунки, соҳани ривожлантириш режаларида қорақўлчилик яйловлари 17,8 млн.га, ана шунча майдонда шунча бош қўй боқилиши керак деган режалар, фикрлар доимо устивор бўлиб келди. Аслида чўл чорвасининг қанча яйловлари бор? Бундан 50 йил олдин

Ўзбекистонда қоракўлчилик яйловлари 17,8 млн. гектар эканлиги аниқланган. Ярим асрдан кейин бу яйловлар ҳолати қуйидагича ўзгарди[3]:

-Республикамиз ҳудудидаги 1,0 млн.га кўчма, барханли кумлар майдони инсон фаолияти таъсирида эмас балки, табиий-тарихий экологик давр маҳсули бўлиб, бу ҳудудларда ўсимликлар қоплами деярли йўқлигидан чорвачиликда фойдаланилмаса ҳам бу ҳудудлар қоракўлчилик яйловларига кўшиб келинмоқда;

-Ўтган вақт давомида инсон фаолияти таъсирида (кон-қидирув, ишлари, чиқиндилари, бурғулаш ишлари, посёлкалар, қишлоқлар, шаҳарлар қуриш, қовурлар ўтказиш, йўллар солиш ва ҳаказо) яроқсиз ҳолга келган яйловлар майдони–1,0 млн.га;

-Чўлдаги овуллар, қишлоқлар, аҳоли яшайдиган жойлар атрофларидаги ўсимликлар қоплами йўқ қилинган жойлар майдони–500 минг.га; Қудуқлар, сув манбалари, шаҳар, посёлкалар, хўжаликлар марказлари атрофидаги чорва моллари емайдиган, аччиқ какра, кўк мараз, исирикзорлар майдони – 500 минг.га;

-Воҳалар (Бухоро, Қарши, Қоракўл) билан кумли чўллар бир-бирлари билан туташган минтақаларда 210 минг га майдонда ҳаракатдаги (барханли) кум шакллари, чўлнинг саксовул, черкез, қандим ва шувохзорларини ўтин учун чопиб олиш натижасида пайдо бўлди;

-Айдаркўл сувлари сатҳи ҳозиргача 600 минг. га серҳосил яйловлар майдонини ишғол қилди. Бу майдон тобора кенгайиб бормоқда.

-Қизилқумда мавсумий (отгон) фойдаланишдаги 2,2 млн.га яйловлар ҳозиргача фойдаланилмай келинмоқда.

Маълумотлар таҳлили қоракўлчилик яйловлари 14,0 млн.га эканлигини тасдиқламоқда.Энди, ана шу яйловларнинг сув билан таъминланмаган ҳудудлари республикамиз бўйича 12% бўлиб, бу кўрсаткич 1,6 млн. гектарга тенг. Демак чўлнинг барча чорваси 12,4 млн. гектар яйловларда боқилмоқда.

Яйловларимиздаги энг долзарб муаммоларидан иккинчиси – яйловларнинг экологик ҳолати (чўлланиш, ҳосилдорликнинг пасайиши, ҳимоясизлиги, эгасизлик, ўсимликлар қопламидаги ўзгаришлар) био-хилма-хилликнинг бузилиши қуйидагилардан иборат[3]:

-Коинотдан олинган расмлар маълумоти бўйича яйловларимизнинг 37% и (17,8 млн.га ҳисобидан) яъни 6,59 млн. гектари турли даражада (кучли, ўртача, кучсиз) чўлланишга учраган; Олимларимизнинг маълумотлари бўйича чўлларимизнинг 2,0 млн. гектари кучли шамол эрозияси таъсирида бўлиб, ҳосилдорлиги кескин пасайган;

-Кузатишлардан маълумки, яйловларимиздан ҳар йили 480-500 минг тоннагача асосий (қишки) озуқа ўсимлиги бўлган шувох ўтин ва ипак қурти учун чопиб олиниб, натижада ҳар йили 10-12 минг гектар майдондаги шувохзорлар йўқ қилинаёпти;

-Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг маълумотлари бўйича яйловларнинг ҳосилдорлиги емирилиш (деградация) натижасида 2,4 ц/га дан 1,84 ц/га (21%) гача пасайган;

-Яйловларнинг ҳозирги инқирози (чўлланиш) адирларда ерни ҳайдаш (ғалла экиш) натижасида (23,3%); режасиз мол боқишда (29,4%); ўсимликларни ўтин учун чопиб олишда (32,4%) юз бермоқда;

Қоракўлчилик ва чўл экологияси илмий тадқиқот институтида ўтган 90 йилда бажарилган тадқиқотлар натижалари афсуски, кейинги 25 йилда тўлиқ унутилмоқда. Ўтган асрнинг 70 йиларида чўл яйловлари ўсимлик қопламини шамоллар таъсиридан ҳимоя қилувчи қора саксовул ихотазорлари яратишнинг илмий-амалий асослари институтнинг тажриба хўжаликларида тўлиқ ишлаб чиқилди. Ҳукумат буйруғи билан бу муҳим тадбир Республикамиз қоракўлчилик хўжаликларига жорий қилинди. 1980 йилларга келиб чўлларда 177 минг га майдонда қорасаксовул ихотазорлари яратилди. Бу ихотазорлар 1,5 млн.га майдондаги яйловни ёзнинг тўзонли, қуюнли шамолларидан асраб қолаётганлиги аниқланди.

Саксовул ихотазорларини яратиш

Загонларли яйловларда қўй боқиш

Ўша вақтда ҳукумат қарори билан 1990 йилларгача ихотазорлар майдонини 500 минг гектарга етказиш белгиланган, бу ихотазорлар чўлнинг 4,23 млн.га яйловларини шамолдан муҳофаза қилиши кутилганди. Ҳозирги келиб, ихотазорлар Қизилқумнинг айрим (аҳолидан узоқ) яйлов массивларида сақланиб қолди. Қолган чўлларимизда ўтин учун чопиб олинди ва йўқ қилинмоқда, ўтин учун чўлнинг тобора узоқ-узоқларга юриш бошланди.

Чўлларда 1980 йилга келиб 80 минг га майдонда изензорлар, 200 минг га майдонда экма ҳосилдор яйловлар (изен, куйровуқ, чўғон, терескен, комфоросма ўсимликлари) барпо қилинганди. Ўша йилларда ҳукумат режасига мувофиқ бундай ҳосилдор яйловлар 1990 йилга келиб 1,0 млн.га майдонда яратилиши белгиланганди. Ҳозирги келиб қорақўлчилик хўжаликларининг бирортасида ҳатто 1 гектар ҳам изензор ва ҳосилдор экма яйловлар қолмади.

Яна бир афсусли ҳолат шундан иборатки, 1985 йилгача Қорақўлчилик ва чўл экологияси илмий-тадқиқот институтининг «Қарнаб» наслчилик тажриба хўжалигида ҳар йили истиқболли чўл ўсимликлари уруғидан 110-150 тоннагача сифатли уруғ тайёрланиб чўлдаги хўжаликларга экиларди. Марказий Осиёдаги қўшни давлатларга, Озарбайжон, Қалмиғистон ва Россияга сотиларди. Уруғ етиштириш Республикамиз бўйича 1990 йилга келиб 300-350 тоннага етказилиши режалаштирилганди. Ҳозир бу уруғчилик майдонларидан 1 гектари сақланмади.

Чўл яйловларимиздаги энг катта йўқотишлардан энг аянчлиси—сим тўсиқлар билан загонларга (майдонларга) бўлинган маданий яйловларнинг бутунлай йўқ қилиниши бўлди. Дунё чорваси шундай усулда ривожланмоқда. Маданий яйловларда истиқболли ўсимликлар тўлиқ сақланади, қуй сиғими ошади, загонларда ихотазорлар ва экма ҳосилдор яйловлар яратиш имконияти яратилган.

«Чўл бедаси» – изенли ҳосилдор яйловлар яратиш

Бу усул билан ўша вақтда (1980 йилгача) «Қарнаб» тажриба хўжалигида -32 минг.га, «Чорвадор»да – 10 минг га, «Ғозғон»да 15 минг га, «Нишон»да-5 минг га, «Муборак»да–50 минг га, бошқа хўжаликларда 2-3 минг га дан жами 90 минг га яйлов сим тўсиқли яйлов майдонларига бўлиб чиқилган эди. Режа бўйича 1990 йилгача бундай маданий яйловлар майдони 500 минг гектарга етказилиши мўлжалланган эди. Ҳозирга келиб бу зағонлардан Республикамизнинг бирорта хўжалигида 1 гектар ҳам йўқ. Сим ва темир–бетон устунчаларнинг ҳаммасини чўлликларнинг ўзи талон-тарож қилиб юборди.

Ййлов ихотазорлари ва саксовул ўрмонларининг йўқ қилиниши

Қоракўлчилик яйловларининг қисқариб, бузилиб, чўлланишга учраётганлигининг яна бир салбий сабаби, чўл худудларидаги қоракўлчилик хўжаликлари ва чўл аҳолисининг яйловларни шудгор қилиб ғалла экишидир. Ўзбекистон лалмикор ғаллачилик илмий тадқиқот институти олимларининг кўп йиллик илмий-тадқиқотлар натижаларидан маълумки, ўртача йиллик ёғин 300-350 мм атрофида бўлганда лалми ғаллачиликда кутилган ҳосилни олиш мумкин. Лекин чўлликлар ўртача 200-250 мм ёғин тушадиган минтақаларда ҳам катта майдонларда ғалла экинлари экишмоқда. Таваккалчиликка асосланган бундай деҳқончилик натижасида Жиззах, Самарқанд, Навоий ва Қашқадарё вилоятларининг катта худудларидаги яйловлари тобора шамол эрозияси таъсирида қолиб кетаяпти. Бу жойларда фақат чўл ўсимликларини қайта экиб ҳосилдор яйловлар яратиш мумкин. Артезиан сувларидан фойдаланиб Қизилқумда бедадан -120 ц/га, тритикалидан -90-105 ц/га, маккажўхоридан– 6,3 т/га, Судан ўтидан -249 ц/га хашак ҳосили олиш мумкинлиги қайта-қайта тадқиқ қилинди. Институт олимлари ҳозиргача истиқболли озуқабоп ўсимликларининг 16 янги навини яратдилар. Бу навлар чўлларимизда экиш учун районлаштирилган.

Чўлда кўп йиллик ҳосилдор сунъий яйловлар яратиш ва қўй боқиш

Кейинги 25 йилда яйловларнинг ҳозирги ҳолатини хўжалик ва фотоценотик кўрсаткичлар асосида аниқлаш усули ишлаб чиқилди, чўл экосистемасини муҳофаза қилиш, бошқариш асослари яратилди. Яйлов инқирознинг олдини олувчи чора тадбирлар, тавсиялар яратилди. Қизилқумнинг яйловларини кадастрлашнинг геоботаник

асослари, қорақўлчилик ҳудудлари яйловларининг ҳолатини экологик мониторинг қилиш ташхиси ва илмий-амалий асослари ишлаб чиқилди ва ҳаказолар [4, 5].

Жамиятимиз ривожининг экологик барқарорлигини таъминлашда чўлларимиз ўсимликлар қопламини сақлаб қолишимиз, бойитишимиз ўта муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги авлодларга Орол денгизининг ташвишлари ҳам етарли. Чўлларимиздаги ҳозирги инқироз Орол денгизи фожиасига қўшилиб кетса нима бўлади? Орол денгизини жанубдан Осиёнинг энг катта саҳролари Қорақум 35 млн.га, Қизилқум—30 млн.га, Муонқум ва Бадбахтдала саҳролари шимол ва шарқдан ўраб турибди. Чўлларимизда саҳроланиш кучайиб бориши, Марказий Осиёни сув билан таъминлаб турувчи тоғларимизнинг ҳозирги тароватини сақлаб туришини ҳам оғирлаштирмоқда, сув таъминотини бошқариш мураккаб вазиятга келди.

Республикаимиз чўл яйловларининг ўсимликлар қопламини ресурсларини ҳимоя қилишнинг ўта жиддийлиги, чўлларимизда биологик хилма-хилликни, чўл табиатини авлодлар учун сақлаб қолиш маъсулияти, яйловлардан режали фойдаланиш, инқирозининг олдини олиш, ҳосилдорлигини ошириш, тиклаш чора-тадбирларини тезкорлик билан амалга ошириш мажбурияти ҳаммамизнинг зиммамизда эканлигини ҳисобга олиб, қуйидаги лойиҳаларни чўл яйлов чорвасининг кун тартибига қўйиш ва бажариш тўғри бўлади деб ҳисоблаймиз [6].

Тавсиялар:

1. Чўлларимиз минтақаларидаги ўсимликлар қопламини ҳимоя қилувчи, чўл яйловлари табиий ресурсларидан экологик муҳофазаланган усулда режали фойдаланиш, сақлаш, ҳосилдорлигини оширишни таъминлашда Президентимизнинг «Қорақўлчилик тармоғини янада ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» ги Қарорида белгиланган тпшириқларни мукамал бажариш [1];

2. Чўл ҳудудларидаги яйловлар майдонинг ҳозирги ҳолатини рўйхатдан ўтказиш, ҳосилдорлиги, озукалар сифати, мавсумларда фойдаланиш муддатлари бўйича паспортлаштириш, хариталаштириш;

3. Чўл яйловларини муҳофаза қилиш, ҳосилдорлигини оширишни таъминлаш, инқирозга учраган яйловларда ҳосилдор яйловлар барпо қилиш, истиқболли чўл ўсимликларининг кўчатзорларини яратиш, уруғчилигини ривожлантиришнинг 2024–2030 йилларга мўлжалланган «Давлат дастури» ни тайёрлаш ва бу дастурни бажаришни Қорақўлчилик ва чўл экологияси илмий-тадқиқот институти зиммасига топшириш;

4. Чўл аҳолисининг ўтинга бўлган эҳтиёжларини таъминлаш учун туманлар ҳокимиятларига ҳар йили туман хўжаликларида 500-600 гектар майдонларда саксовул, черкез ихотазорларини экиб боришни мажбурий қилиш, чўл аҳолисини суюлтирилган газ (баллонларда) ва кўмир билан режали, доимий таъминлашни ташкил этишни ҳукуматимиз ўз зиммасига олиши лозим (чунки икклими оғир табиий минтақаларда яшовчи халқларга давлат томонидан енгилликлар берилиши керак). Фақат шундай тадбир билан чўл ўсимликларини ўтин учун чопиб олишни тўхтатиш мумкин;

5. Йиллик ёғин миқдори 300-350 мм. дан ошмаган чўл ва адир ҳудуд ларидаги қорақўлчилик хўжаликларида ғалла экишни таъқиқлаш чўлдаги экологик муҳитни сақлашда, яйловларни муҳофаза қилишда мақсадли тадбирлардан бири бўлади;

6. Чўлларимизда юзлаб артезиан сувларидан текин фойдаланиб, чўл чорваси учун қишки мавсумга кафолатли, сифатли озуқа етиштиришни ташкил қилиш керак;

7. Чўл яйловлари ҳосилдорлигини оширишда, ўрмонлар яратишда, яйловлардан режали фойдаланишда, яйловлар инқирозининг олдини олувчи илм-фан ютуқларини соҳага жорий қилиш ўта қониқарсиз ҳолатдалиги, соҳадаги илм-фан ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш ва кучайтирилган назоратлар Қорақўлчилик ва чўл экологияси илмий-тадқиқот институти томонидан ўрнатилса, чўл чорвасининг режали юксалишида истиқболли натижаларга эришиш тезлашарди;

8. Ҳозирги ислохатлар даврида тобора кўпайиб бораётган янги хўжалик юритиш шакллари га яйловлар ажратишда уларнинг зиммасига яйловларни химоя қилиш, сақлаш, ҳосилдорлигини ошириш тадбирларини кучайтирилган маъсуллик, жавобгарлик меъзон-меъёрлар билан қонуний мустаҳкамлаш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1.Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қорақўлчилик тармоғини янада ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» ги Қарори, Тошкент ш.,2021 йил 9 февраль,ПҚ-4984-сон.

2.Хайитбоев Р.,М.М.Махмудов. Водный режим перспективных фитомелиорантов в условиях культуры песчаной пустыни Узбекистана. Международной научно-практической конференции Посвященной 25летию Прикаспийского НИИ аридного земледелия «Современные тенденции развития аграрного комплекса.11-13 май2016 год, ФГБНУ «Прикаспийский научно-исследовательский институт аридного земледелия», Астрахан. Россия,132-136 с.

3.Хайитбоев Р.,М.М.Махмудов.Агроэкологические приемы создания пастбищных агрофитоценозов в песчаной пустыни Узбекистана.II Международной научно-практической Интернет-конференции «Современное экологическое состояние природной среды и научно-практические аспекты рационального природопользования»,28 февраль 2017год, Прикаспийского НИИ аридного земледелия. Астрахан, Россия, 632-648 с.

4.Хайитбоев Р.,Аридные пастбища республика Узбекистан: итоги изучения, способы использования и очередные задачи. НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ АГРАРНЫХ НАУК УКРАИНЫ.Материалы Международной научной конференции «История и настоящее аграрной науки и образования: научные школы, персоналии, события»,Черниговская область, с. Круты, Украина,17 марта 2017 г. 137-141 с.

5.Haitbaev R., AmriddinovaR. S.,Challenges and Solutions in the Organization and Developmentof Tourism in the Deserts of Uzbekistan. AMERICAN JOURNAL OF ECONOMICS AND BUSINESS MANAGEMENT, ISSN: 2576-5973 Vol. 5, No. 1, 2022-236-241 p.ISSN 2576-5973 (online), Published by "Global Research Network LLC" under Volume:5 Issue: 1 in January-2022 <https://www.grnjournals.us/index.php/AJEBM>.

6.Хайитбоев Р.,Ўзбекистоннинг чўлларида туризмни ташкил қилиш ва ривожлантиришнинг стратегик йўналишлари. Монография, «STAR-SEL» MCHL. Нашриёт-матбаа бўлими. Самарқанд, 2022.-175 б.ISBN: 998-9943-9077-0-6

УЎК: 619.615.635.2\3

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ҚУРҒОҚЧИЛ МИНТАҚАЛАРИДА ТУРИЗМНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИСТИҚБОЛЛИ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Р.Хайитбоев-доцент в.б.¹,

Х.Халилов-б.ф.н.²

Самарқанд иқтисодий ва сервис институти¹

Қорақўлчилик ва чўл экологияси илмий-тадқиқот институти²

Аннотация. мақола Ўзбекистоннинг чўл минтақаларида яшаётган аҳолининг ижтимоий-иқтисодий яшаш даражаларини кўтаришда, мамлакатимиздаги янги ижтимоий-иқтисодий соҳа-туризмни ташкил қилиш ва ривожлантиришнинг истиқболли йўналиш эканлигига бағишланган. Чўлларимиздаги қишлоқларда, овулларда янги иш ўринлари пайдо бўлиши; чўл халқининг қишлоқ хўжалик ва миллий ишлаб чиқариш маҳсулотларини туристлар сотиб олиши; маҳаллий бюджетга сўм ва валюта тушабошлиши; туризмнинг инфратузилмалари, «туризм уйлари» яратилиши; чўллар